

Husmødre og velfærdsstat

»Kvindelig værnepligt« i velfærdsstatens tjeneste

Af Lisbeth Haastrup

Arbejdet med at holde boligen i orden, få mad på bordet, rent og helt tøj på kroppen og få hverdagen til at hænge sammen i en husholdning, har formentlig altid fundet sted, men med velfærdsstaten har arbejdsopgaverne i familierne og de kvinder der udførte dem, fået en særlig bevågenhed. Disse umiddelbart fredelige og hverdagslige sysler blev i årene omkring første verdenskrig, pludselig særdeles nødvendige for statens måde at manøvrere udadtil. Husmødre der kunne tage ansvar for husholdenes forbrug, et økonomisk effektivt husholdningsarbejde og for folkesundheden, fik tildelt rettigheder og pligter i den begyndende danske velfærdsstat, som anerkendte borgere (1).

Skønt flere træk fra 1890'erne havde peget frem mod dette, var det verdenskrigen og krigshusholdningen der fremtvang voldsomme omorganiseringer i det danske samfund. Den danske stats forsvarsstrategi havde i årene op til krigen stået til grundlæggende diskussion. Skulle det bygge på militært forsvar af nationalstaten? Eller på en neutralitetspolitik overfor andre stater, kombineret med en opbygning af et (velfærds)samfund indadtil, der havde befolkningens opbakning? Forholdet mellem den enkelte borger og staten og mellem stat og samfund, blev i denne forbindelse også sat på dagsordenen, for hver af disse strategier stillede særlige krav til borgerne. Fokus for denne artikel er debatten om kvindelig værnepligt, eller huslig værnepligt, der i tiden før, under og lige efter første verdenskrig, endevendte hvilke opgaver kvinder skulle opfylde i familie, samfund og stat. Den tætte relation mellem husmødre og stat, der her blev formuleret, udfoldede sig først rigtig i årtierne efter. Men husmødrenes mangesidige indsats og loyale opbakning, var afgørende for at velfærdsstatens omfattende og tætte interesse for og regulering af samfundets og befolkningens hverdagsliv kunne realiseres.

Husholdning bliver et samfunds- og statsanliggende

I årene omkring første verdenskrig var husholdning et arbejde under voldsom forandring. Danmark var fra midten af 1800-tallet under langsom omstilling til en liberal folkestyret stat, med en udbredt markeds- og pengeøkonomi og med tiltagende industrialisering og urbanisering. Forbrugerhusholdning med købte varer blev en mulighed gennem en industriel vareproduktion af billige mere eller mindre forarbejdede varer, f.eks. øl, rugbrød og sæbe. For den voksende bybefolkning blev det nødvendigt at købe mad, tøj, brændsel osv. Med adskillelsen af arbejdsplads og bolig var den i vidt omfang blev afskåret fra at producere en del af sine fornødenheder selv. Landbefolkningen opretholdt langt op i 1900-tallet en stor grad af selvforsyning, men specialiserede produktionen over mod animalske produkter til storbyernes forbrugere herhjemme og i udlandet. For gårdmandskvinder betød det over et langt spænd af tid en øget arbejdsdeling mellem vareproduktion og husholdningsarbejde, mens husmandsbrugene ikke i samme omfang fik dette skel. En stor del af de alsidige kvalifikationer husholderne havde med sig fra selvforsynings husholdninger blev overflødige, og omstillingen til de nye betingelser som forbrugerhusholdningen stillede, krævede uddannelse og omorganisering af arbejdet på en række områder. Ændringerne i husholdningerne fra produktions- mod forbrugsenheder ændrede desuden på familiernes og kvindernes relationer til samfund og stat.

Danmark deltog med sin landbrugsproduktion og gennem sin handelsflåde i stigende omfang i den internationale verdenshandel. Fra begyndelsen af 1900-tallet blev staternes produktionskapacitet og relationer til andre stater gennem handel et stadig vigtigere område i staternes arbejde for at sikre deres suverænitet. Statens styring af import og eksport blev dermed central. Den øgede omsætning indadtil, gav samtidig staten bedre mulighed for at skaffe penge i statskassen gennem told og afgifter, f.eks. på sukker og alkohol. I årene lige før første verdenskrig førte det til en række reformer og etablering af nye lovgivningskomplekser omkring handel, marked og varestandarder (2).

Staten etablerede således nye styringsmidler overfor civilsamfund og marked, og i denne proces blev også husmoderen og forbrugeren vigtige komponenter; Det skulle afklares hvilke rettigheder og pligter de havde i forhold til marked og stat, og hvordan husholdenes køb og brug af varer kunne reguleres. En helt grundlæggende diskussion af hvordan husholdning, forbrug og familieliv skulle indrettes i fremtiden, blev derfor ført i perioden (3).

Husholdning blev i denne samfundsdebat dels set fra et produktionsperspektiv, dels fra et familieperspektiv, hvilket følger den opdeling af disse to

sfærer som slog igennem især i byernes livsformer. Men ud fra begge perspektiver blev husmødrene synlige og genstand for diskussion.

Set ud fra en *industriel produktionstankegang* var husholdning en underudviklet produktionsmåde, hvor hver enkelt husmoder hver for sig, og ved siden af hinanden, udførte samme håndværksmæssige produktion. Husholdningsarbejdet kunne ud fra dette perspektiv med fordel enten underlægges industriel stordrift i fri konkurrence på markedet, eller kollektiviseres i statens regi. En liberalistisk grundopfattelse lå bag den første, en marxistisk/socialistisk bag den anden løsning. De enheder der skulle udføre opgaverne måtte blive henholdsvis private virksomheder eller offentlige institutioner. I begge tilfælde måtte de ansatte, der skulle udføre arbejdet, have en erhvervs-mæssig uddannelse, så de kunne udnytte den stadig ekspanderende tekniske og ernæringsmæssige viden. Desuden måtte de kunne fungere på arbejdsmarkedets betingelser som specialiserede og kvalificerede arbejdere, hvilket krævede uddannelse, og fungerer i samfund og stat i øvrigt, hvilket kunne opnås ved at give kvinder politiske borgerrettigheder (4).

Set ud fra den *udskilte families perspektiv* var husholdning en særlig personlig og værdifuld opgave, nært forbundet med kvindens opgaver som hustru og moder i hjemmet. Af samme grund måtte arbejdet, ifølge dette perspektiv, fortsat udføres af den enkelte husmoder for sin egen familie og i sit eget hjem. Gennem sin særlige kvindelige natur og de erfaringer hun gjorde i familien, besad husmoderen nogle særlige kvaliteter. Disse burde udvikles, men også anerkendes i samfundet og staten. Men enhver kvinde burde også uddanne sig til husmor, så hun kunne arbejde effektivt på de nye betingelser. Netop gennem sin indsats som husmoder og moder skulle kvinden blive en aktiv og ansvarlig borger, der lærte at se videre end sine egne fire vægge. Også i denne argumentation fulgte kravet om politiske borgerrettigheder til kvinder. Dog blev den ledsaget af forventninger om en dyb og omfattende personlig dannelsesproces.

Set fra begge perspektiver skulle husholdningsarbejdet omorganiseres og udvikles. Uddannelse og oplysning af husholdningsarbejderne indgik i dem begge, og her lå husholdningsområdet helt på linje med generelle bestræbelser i disse år på at give ungdommen en bedre faglig og almen uddannelse (5). For den første linje gjaldt det kun de kvinder, der ville uddanne sig til professionelle på et af husholdningens felter såsom; madlavning, rengøring, syning, børnepasning, undervisning eller sygepleje. For den anden linje var det et krav til *alle kvinder* om i kraft af deres køn at gennemgå en alsidig husholdningsuddannelse. En uddannelse der forenede kvalifikationerne til alle de nævnte opgaver i samme person.

Husholdning blev af begge linjer betragtet som et rent kvindearbejdsområde. Den første linje åbnede mulighed for at kvinder kunne vælge mellem

husholdning og andre erhverv eller livsopgaver, mens den anden linje så et naturligt sammenfald mellem kvindeskøn og husmoderkald. Spørgsmålet om husholdningsarbejdets indretning, blev således tæt kædet sammen med spørgsmålet om kvindernes rettigheder indenfor såvel familie, uddannelse og arbejdsmarked.

Kvindernes forhold til staten og deres tildeling af politiske borgerrettigheder, blev tillige en del af dette problemkompleks.

Gennem hele 1900-tallet har de to perspektiver stået overfor hinanden, samarbejdet og modarbejdet hinanden, men magtforholdet mellem dem har skiftet. Netop i perioden omkring første verdenskrig tilspidnes modsætningerne, og efter krigen sættes kursen for alvor efter den sidste familieorienterede udgave. Denne måde at indrette husholdningen satte *husmoderen* som person i en helt central position, som »kontaktperson« mellem familien, markedet og staten.

Debatten om kvindelig værnepligt før stemmeret og verdenskrig

Husmoderen som borger

I debatten om kvindelig værnepligt, som førtes med særlig vægt i Dansk Kvindesamfunds blad »Kvinden og samfundet«, samles alle disse temaer under et. Jeg har fundet debatten interessant som en af de få tydelige sammenhænge, hvor indholdet i relationen mellem stat og husmødre diskuteres (6).

I Dansk Kvindesamfund, stiftet 1871, stod kampen for de politiske borgerrettigheder øverst på dagsordenen i perioden op til grundlovsrevisionen i 1915. Men omkring 1910 startede tillige en voldsom debat om kvindelig værnepligt. Det blev foreslået, at kvinder skulle oplæres til deres indsats i hjemmet, i form af et halvt års tvungen husholdningsundervisning. Det blev i indlæg fra en bred kreds af medlemmer i Kvinden og Samfundet og på fællesmødet 1912 og 1913, heftigt diskuteret om Kvindesamfundet skulle tage dette krav med i sit program.

Den kvindelige værnepligt var tænkt som et sidestykke til mandens militære værnepligt, som med værnepligtsreformen af 1912 blev mere almen og demokratisk. Kvinderne så en klar parallel mellem mændenes for længst opnåede politiske borgerrettigheder med Grundloven i 1849 og deres indsats som værnepligtige. Forslaget om frivilligt at underkaste sig en lignende tvang, kunne måske fremme opnåelsen af stemmeretten og samtidig opfylde et andet vigtigt krav om statsanerkendelse og statsstøtte til husholdningsundervisning.

Dansk Kvindesamfund havde lige fra 1880'erne haft kravet om undervisning i husholdning på programmet. Fra omkring år 1900 havde såvel skolekøkkenundervisning for piger i byernes folkeskoler, og husholdningsskoler og en række kurser for unge piger, især på landet, fundet en form som systematisk undervisningsfag og vundet en vis udbredelse (7). Højnelsen af det huslige arbejde, blev set som en forudsætning for, at ikke blot de huslige kvinders, men også de selverhvervende kvinder indenfor andre felter, kunne blive anerkendt i samfund og stat. Det huslige arbejde havde så dominerende en stilling for kvinder, at dette arbejdes status og arbejdsvilkår var altafgørende for kvinder, der ville give sig i kast med enhver anden slags arbejde.

Sammenkædningen af kvindesag og husholdningssag, og sammenholdet mellem erhvervsaktive kvinder og husmødre var tæt i denne periode. Både ud fra et ligestillingskrav og et krav om anerkendelse af kvinders særegenhed som husmødre, var det nødvendigt at få anerkendt husholdning som et fag. Et fag der skulle læres, og som kvinder ikke bare var født med at kunne. Et samfundsnyttigt erhverv, som havde sin nødvendige plads i statens opretholdelse indadtil og forsvarsevne udadtil. I Dansk Kvindesamfund blev produktions- og familieperspektivet således forsøgt sammentænkt i denne periode. I første omgang var det vigtigste at kvinder fik rettigheder og pligter som anerkendte borgere, og kunne deltage i afgørende beslutninger om statens politik.

Forsvarssag og værnepligt

Et af disse afgørende spørgsmål var landets forsvarsstrategi. Danmark havde med et forsvarsforlig i 1907 omlagt sin forsvarsstrategi og under stor politisk uenighed opgivet et militært nationalstatsforsvar af fædrelandets territorium. I den generelle og meget uforsonlige forsvarspolitiske debat stod Højres synspunkt om borgernes pligt til militært forsvar for fædrelandet med alle til rådighed stående midler, overfor Det radikale Venstres synspunkt »hvad kan det nytte«, der betonede det håbløse i den danske småstats militære forsvarsmuligheder og det formålsløse i at bruge midler på militært forsvar. En neutralitetsstrategi der styrkede det internationale samarbejde udadtil, og forsøgte at opbygge et velfærdssamfund indadtil, var de radikales alternativ. De radikale mente derfor, at borgerne skulle lægge deres arbejde i frivilligt at styrke det civile samfund, i stedet for i den militære værnepligt. Midt imellem disse synspunkter lå Venstre, der mente, at Danmark skulle forsvares med begrænset brug af midler og af borgere der frivilligt stillede op til forsvar af fædrelandet.

Skønt dette ikke nævnes direkte i debatten om kvindelig værnepligt, kan disse generelle forsvarspolitiske positioner genkendes her (8). Debatten om kvindelig værnepligt indskriver sig således i en bred diskussion af forsvar,

demokrati og statsform. Begge køns opgaver i forhold til staten blev diskuteret og omdefinert i forbindelse med forsvarsreformer og Grundlovsændringen i 1915 (9).

Kvindelig værnepligt som del af en militær forsvarsstrategi

Astrid Stampe Feddersen (1852-1930) der var en af de fremtrædende ideologiske ledere i Dansk Kvindesamfund, så værnepligten som en frivillig pligt overfor fædrelandet, som modsvares af borgerlige rettigheder i staten. Hun argumenterer for at en kvindelig værnepligt vil virke opdragende og dannende for kvinderne som statsborgere og desuden binde kvinder af forskellig samfundsstilling sammen, som en gruppe med særlige opgaver og som del af et folk.

»Noget af det bedste ved værnepligten er den overordentlige opdragende indflydelse, den vil have på kvinden derved, at hun kommer til at føle sig som borger i sit fædreland med pligter overfor dette. Kvinderne må overfor sit fædreland føle sig så forunderlig ansvarløse: det er jo mændene, som regerer landet, gennem stemmeretten øver indflydelse på lovgivningen og gennem værnepligten værges sit land mod ydre fjender. (...) Værnepligten burde for kvinder som for mænd være tvungen for alle, som ikke af helbredshensyn er »kasserede«. Dette vilde tillige i høj grad hjælpe til at slette klasseforskellen. Mangen datter af rige forældre (...) vilde have uhyre godt af at komme til at udføre et alvorligt arbejde sammen med folk af en anden samfundsklasse, føle derigennem, at de var hendes landsmænd og havde pligter overfor det samme fædreland som hun ...)

Astrid Stampe Feddersen Kvinden og Samfundet. nr. 10, 1911.

Hun skelner mellem arbejde for egeninteresse i samfundet, og arbejde for det almene overfor fædrelandet.

»Men jeg er ikke enig (...) i, at det er husholdning, kvindernes værnepligt skal bestå i.

Når manden arbejder som arbejder, håndværker, embedsmand o.s.v., kommer dette ganske vist hans fædreland til gode, men han arbejder for at erhverve til livets ophold for sig selv, hustru og børn. Dette modsvares af kvindens arbejde i hjemmet for mand og børn, og skaber hun et godt hjem, kommer det også samfundet til gode. Men når manden aftjæner sin værnepligt, gør han det kun for fædrelandets skyld, for at kunne hjælpe det, hvis det kommer i nød.

Kvindens værnepligt bør også bestå i et arbejde, hvormed hun kan komme sit fædreland til hjælp, når det kommer i nød, nemlig sygepleje og

samaritergerning. (...) At lære husholdning er også en udmærket ting for alle kvinder, men det hører ikke hen under værnepligten. (...) Pålægge hende det som en værnepligt kan man ikke med retfærdighed, men måske et mindre kursus i husvæsen, kan følge med uddannelsen i sygepleje. (...) Førend kvinder sidder i rigsdagen, bør der ikke røres ved den sag. Men jeg synes, det vilde være kønt, om noget af det første, kvinderne gjorde, når de blev valgbare, var at pålægge sig selv en pligt til fædrelandets gavn.»
Astrid Stampe Feddersen: Kvinden og Samfundet nr. 10, 1911.

I hendes forståelse er stats- og samfundsopgaver adskilt. Husholdning hører således til i samfundssfæren, som er bestemt af egeninteresser. Kvinderne må derfor påtage sig en opgave de *ikke* alligevel ville have udført, som alene er i statens forsvarsinteresse. Hun repræsenterer herved en nationalstatslig militær forsvarsstrategi.

Kvindelig værnepligt som led i et neutralt civilt forsvar for samfundet
Andre deltagere i debatten argumenterer for at *netop* kvindens familie- og samfundsopgaver er nødvendige og vigtige for staten. Staten skal kunne forsvare sig ved at have et stærkt og velfungerende samfund, som bakkes op af befolkningen. Husholdningspioneren og skolebyggeren Magdalene Lauridsen (1873-1957), der indledte debatten, ser husholdning som en opgave der både er nødvendig for staten, for samfundet og familien. Derfor kræver hun også at staten støtter kvindernes uddannelse til husmødre, som et middel til dannelse af kvinders pligtfølelse overfor såvel hjem og folk.

»Man kan ikke komme bort fra, at Staten lige saa vel har Kvindens Værn behov som Mandens, men saa har Kvinderne lige saa godt som Mændene Krav paa Statens Hjælp til Uddannelse i det Øjemed. Staten burde skaffe alle unge Piger Adgang og Hjælp til en faglig Uddannelse i en Husmoders og Moders Gerning. (...) Lærerinder vil (...) tilføre Hjemmene en betydelig Støtte til at vække og udvikle unge Kvinders Pligtfølelse overfor Hjem og Folk. Saa baner de ogsaa Vej for Kvindernes Værnepligt i bedre Forstand.»
Magdalene Lauridsen, Kvinden og Samfundet. nr. 6, 1911.

Desværre uddyber hun ikke på hvilken måde staten har behov for kvindens værn.

Et andet indlæg i debatten udtrykker dog formodentlig hendes tankegang:

»Manden maa gøre Værnepligt for i Krigstilfælde at værne Landet udadtil, skulde enhver Kvinde ikke kunde ofre en Tid paa at dygtiggøre sig til at

værne Landet indadtil imod de Fjender, som kan true Hjemmene og Moderens Pligter?» Kvinden og Samfundet. nr. 12.1912.

Kvindens værn på hjemmefronten, dækker dels den ideologiske/moralske oprustning, dels det økonomiske og sundhedsmæssige ansvar for husholdet. Det der truer hjemmene og moderens pligter er dels sociale og sundhedsmæssige problemer som alkoholisme og dårlige boligforhold, samt ideologiske problemer som uorden, snavs, dovenskab og uvidenhed. Dette synspunkt ligger mere i forlængelse af neutralitet som forsvarsform, og peger frem mod den særlige relation mellem stat og borger, som udfoldes i velfærdsstaten.

I debatten fremsættes flere synspunkter på hvad den kvindelig værnepligt mere konkret skal indeholde. Sygepleje, moderskabs- og husholdningsundervisning nævnes og prioriteres forskelligt.

De forsvarsvenlige kvinder, der støtter den nationale militære linje, ser under første verdenskrig ud til at prioritere sygeplejen. Derimod prioriteres husholdningen af fredsvenerne, der bakker op om den neutralitetspolitik som den radikale regering fører. I løbet af krigsårene, koncentrerer indsatsen i Dansk Kvindesamfunds regi om husholdningsdelen, hvilket kan ses som et udtryk for neutralitetspolitikens brede opbakning. Ligeledes tager kvindesamfundet stilling for det frivillige og mod det tvungne.

I debatten før krigen i 1914 om kvindelig værnepligt var kampen for anerkendelse af kvinder som borgere og af kvinders arbejde i husholdningerne som nyttigt arbejde for stat og samfund i fokus. Så længe realiseringen af disse to krav lå ude i fremtiden, blev begreberne tvungen og frivillig ikke klart defineret. Hovedindtrykket af de ideelle og lidt abstrakte diskussioner er dog at det er en statsstøttet, men frivillig huslig uddannelse der efterlyses. To sammenhængende forhold satte i de næste år imidlertid en helt anden dagsorden for debatten: Opnåelsen af politiske borgerrettigheder for kvinder med Grundloven af 1915, men ikke mindst statens konsekvente indgriben af samfund, marked og familie under første verdenskrig.

Krigshusholdning

Under første verdenskrig blev en række af de opgaver, som husmoderen kom til at løse, særdeles vigtige set i et samfundsmæssigt og statsligt perspektiv. Det lykkedes Danmark at holde sig udenfor krigen ved at oprettholde en streng neutralitet overfor såvel Tyskland og England. Det stillede krav til befolkningen om en konsekvent loyal opbakning bag denne forsvarsstrategi, selvom det kunne gå ud over økonomiske særinteresser. Samtidig gav neutraliteten mulighed for en fordelagtig handel – der blev accep-

teret af de krigsførende magter sålænge Danmark forsynede begge krigens parter med landbrugsprodukter og ikke gennem sin handelspolitik tog stilling i krigen. Husmødrenes arbejde fik i denne situation flere former for strategisk betydning:

Produktion og forbrug

Økonomisk blev husmødrene vigtige både som producenter og forbrugere af mad og andre daglige nødvendigheder. Landhusmødrene var med til at producere en stor del af landbrugets eksportvarer. Selvforsyningsproduktion udgjorde på gårdene endvidere ca. 40% og på husmandsstederne ca. 33% af udgifterne til forbrug af levnedsmidler. Det var især kød, mælk, fjerkræ, æg, grønt og frugt som landhusholdningerne var selvforsynende med (10).

Husmødrene købte og forvaltede den øvrige del af befolkningens forbrug af varer i den daglige husholdning, over mad, tøj, brændsel, rengøringsmidler, boligudstyr osv. Kunne husmødrene lære at bruge de færre ressourcer med mangel på skiftende varegrupper, og spare på varerne til de ekstremt forhøjede priser, ville det være en nettogevinst både for staten og for den enkelte familie.

Loyalitet og stabilitet

Husmødrenes politiske accept af statens regulering af udbud, priser og fordelinger af varerne mellem forbrugerne, var fundamentalt. Uden husmødrenes vilje og evne til at få hverdagen til at løbe rundt uden protest, ville politikken udadtil være vanskelig. Ligesom i de andre europæiske lande greb staten straks efter krigens udbrud meget omfattende ind med udførselsforbud og regulering af såvel produktion som handel, hvilket medførte en længere og længere liste af varer der var underlagt restriktioner. Forbruget blev reguleret ved fastsættelse af maksimalpriser, og da det ikke længere var nok ved fastsættelse af de varemængder der skulle udbydes på markedet. Efterhånden blev der uddelt rationeringskort, som skulle fordele den begrænsede varemængde så alle kunne skaffe sig et vist minimum. Danmark fik med Den overordentlige Kommission, eller Prisregulerings kommissionen nedsat august 1914, en civilt organiseret kontrol, der både arbejdede på centralt statslig og decentralt kommunalt niveau, og som endvidere inddrog stort set alle samfundsmæssige interesse- og erhvervsgrupper i forvaltningen af systemet. Husholdenes hverdag blev dermed i allerhøjeste grad berørt og alle blev tvunget til at forstå sin egen husholdning i forhold til den danske stat og følge med i krigens forløb. I den spændte politiske situation, var husmødrene desuden vigtige i forhold til at skabe og opretholde socialt og politisk stabile og velfungerende familier.

Ernæring og folkesundhed

Under første verdenskrig blev den nye ernæringsvidenskab for første gang benyttet systematisk. Den omfattende verdenshandel der var udviklet mellem landene og til en vis grad havde ophævet enheden mellem produktionssted og forbrugssted, gjorde blokade- og udsultningspolitik til et vigtigt middel i krigsførelsen (11). Staternes evne til at udnytte og fordele de givne forsyninger til en sund og hensigtsmæssig kost for sin befolkning, var afgørende for krigens forløb og styrkeforhold. Civilbefolkningen blev på denne måde inddraget på én ny og omfattende måde – både i deres civile liv og i et hidtil uset omfang i skyttegravene under første verdenskrig. I det neutrale Danmark blev den ernæringsmæssige situation aldrig til direkte hunger. Ernæringsvidenskaben kunne udregne ikke kun fødevarernes pengeværdi, men deres næringsværdi. Den danske læge Mikkel Hindhede (1862 – 1945) var inden krigen kontroversiel, idet han anbefalede et lavere proteinindhold i kosten end de øvrige forskere. I 1910 oprettede han Hindhedes Kontor og Laboratorium for Ernæringsundersøgelser. Hans anbefalingerne af kulhydratrige levnedsmidler som rugbrød, kartofler og skummetmælk, fremfor det proteinrige kød, blev afprøvet i Danmark fra 1917 med et både økonomisk og sundhedsmæssigt godt resultat. Husholdningsregnskaber og kostundersøgelser var vigtige instrumenter for at kunne give anbefalinger til såvel statens prisregulering og rationering, som til husmødrenes daglige indkøb og madlavning. I en indberetning til Indenrigsministeriet i 1920 kunne Hindhede dokumentere den laveste dødelighed i Danmark nogensinde i den tid rationeringen efter hans beregninger havde været grundlaget. Sundhedsmæssigt slap danskerne således også helskindet gennem krigen. Men forudsætningen for at denne heldige »folkeernæring« kunne praktiseres, var ikke alene reguleringen af de varer der blev udbudt på markedet, men i høj grad også at alle husmødre vidste noget om ernæring og kunne lave mad efter det. En pjece Dyrtidskost af Hindhede blev uddelt i 30-40.000 eksemplarer. Også andre dyrtidskøgebøger og råd om at forenkle madlavningen og måltidsordningen, sammensætte sin kost rigtigt, lave nye retter, eller gamle på nye måder, blev udviklet. Ernæringsvidenskaben var således med til at vise helt nye mål for uddannelsen af husmødrene. Til at gennemføre dette var der brug for en mængde fagligt uddannede pædagoger og formidlere – skolekøkken- og husholdningslærere, økonomaer og husholdningskonsulenter. De skulle formidle viden om indholdet af næringsstoffer i maden, deres virkning i den menneskelige organisme, og de mest hensigtsmæssige måder at tilberede og spise maden, ud fra såvel ernæringsmæssige, økonomiske og arbejdsmæssige synspunkter. Det var ikke længere nok med praktisk erfaring; husholdningsarbejdet, maden og måltiderne skulle udføres ud fra teoretiske sundhedsøkonomiske betragtninger.

Skønt fordelene ved en ernæringsøkonomisk husholdning var mest oplagt under krigen, var den også tydeligt fordelagtig på længere sigt. Rationaliseringsgevinsten var betydelig, men det krævede viden, omtanke og vilje til at arbejde for en større helhed, helt ned i hverdagens mindste opgaver.

De fælles regler for husholdningerne under første verdenskrig, på tværs af livsformer og klasser og på tværs af de regler som den enkelte families økonomiske rammer i øvrigt gav, var med til at skabe et folk af forbrugere, og en stand af husmødre med fælles opgaver og vilkår.

Første verdenskrigs udbrud og de vanskelige vilkår for husholdning under krigen, gjorde kvindernes måde at varetage forbrug, ernæring og produktivitet i husholdningsarbejdet til synlige og problematiske områder for alle de europæiske stater. I de krigsførende lande blev civilsamfundene hårdere ramt forsyningsmæssigt og problemerne blev forøget ved at kvinderne måtte erstatte mændene i produktionen, mens de var ved fronten.

De ændrede militærteknologiske forhold inddrog civilbefolkningen i hidtil uset omfang, og i hele Europa stod kvindernes rettigheder og pligter således til diskussion og en række stater indfører i årene heromkring politiske borgerrettigheder for kvinder (12). Men mens kvinderne i de krigsførende lande, måtte bankes tilbage til hjemmene da mændene vendte hjem fra fronten, indgik kvinderne i Danmark allerede under krigen i et konstruktivt samarbejde med staten. Allerede i de første efterkrigsår resulterede det i ny lovgivning omkring uddannelse, ægteskab og familie, samt kvinders ansættelsesforhold i stat og kommune.

Husmødrene inddrages aktivt i statens husholdning

Allerede under krigen blev husmødrene opfordret til at danne husmoderforeninger, for at støtte statshusholdningen og være med til at regulere markedet. Kontorchef Jens Warming fra Statistik Departement spurgte i artiklen »Bør der oprettes en Husmoderforening?« 1916 og argumenterede for et positivt svar ud fra såvel husholdnings- og samfundsøkonomiske argumenter. Kunne husmødrene udnytte de begrænsede ressourcer mere effektivt, ville det være en meget stor nettogevinst for såvel den enkelte familie som for samfundet. Jens Warming udpegede husmødrene som en gruppe med fælles livsgerning, som burde organiseres og oplyses under ét.

Kort tid efter henvendte Dansk Kvindesamfund sig til Indenrigsministeriet 15.9.1916 med et krav om at: »Husmødre som Forbrugere bør være repræsenteret i Prisreguleringskommissionen.«

De argumenterede med, at husmødrene meget direkte blev berørt af prisreguleringen, og derfor ikke burde være uden indflydelse på afgørelserne i kommissionen. En kvindelig repræsentant ville kunne repræsentere familiens og hjemmets interesser og virke til gavn for hele samfundet, ligesom de

kvindelige repræsentanter i Folkehusholdningskommissionen i Sverige og i Statens Prisdirektorat i Norge. Staten efterkom opfordringen ved at udnævne hele tre kvinder til Prisreguleringskommissionen d. 2.11.1916, og dette blev optakten til inddragelse af repræsentanter for husmødrene og forbrugerne i en række sammenhænge i de næste par år (13).

I april 1917 da forsyningssituationen blev kraftigt forværret, blev der desuden nedsat et Husholdningsudvalg, hvis opgave var at bistå husmødrene i deres daglige husførelse under dyrtiden. Udvalget kom til at bestå af 7 mænd, bl.a. ernæringseksperter Mikkel Hindhede og 8 kvinder og denne gang fandt regeringen det selv nødvendigt at kvinder blev rigeligt repræsenterede.

Husmødrene var dermed med til at administrere forsyningssituationen, så deres krav i højere grad blev imødekommet – men deres repræsentanter var samtidig med til at sikre forbrugernes accept af den statslige politik.

Straks efter krigen i 1918 blev der nedsat en kommission til at give forslag om uddannelsen af lærerinder til det husholdningsområde, som krigen havde vist var så vigtigt for samfund og stat. Til kommissionen blev der indsendt en række andragender med krav tvungen huslig undervisning. Bl.a. fra det af Indenrigsministeriets Husholdningsudvalg af 1917. Den ønskede under indtryk af de krav krigen stiller til kvinderne, at gøre opmærksom på:

»at en stor del af Landets Kvinder mangler de nødvendige Forkundskaber til at kunne opfylde ikke blot de nuværende ekstraordinære Krav, men ogsaa de Krav, som under mere normale Forhold stilles til dem. Husholdningsudvalget nærer derfor den Opfattelse, at det er særdeles paakrævet, at der gennem Skole- og Fortsættelsesundervisning aabnes Adgang for Landets Kvindelige Ungdom til at skaffe sig den nødvendige huslige Uddannelse. Naar Husmoderens Uddannelse er utilstrækkelig, vil hun med sine Indkøb, ved Valget af Retter og ved selve Madlavningen begaa saadanne Fejl, at Maden bliver dyrere og alligevel ringere end efter Familiens Indtægter naturligt, efter Omstændighederne endog saaledes, at Familiens Ernærings- og Helbredstilstand trues heraf. Som Forholdene nu er, er det ganske tilfældigt, om Husmoderen har faaet den nødtørftige Uddannelse; nogle lærer overhovedet aldrig at føre deres Hus paa forsvarlig Maade, og andre lærer det først gennem dyrekøbte Erfaringer.«

Julie Arenholt. Bilag 18 a. Forslag fra den af Undervisningsministeriet under 4. juli 1918 nedsatte kommission.

Kommissionen afgav betænkning 1920, men efter at krigens ydre pres var væk, smuldrede enigheden og opgaven blev udskudt.

Debatten om kvindelig værnepligt efter krigen og opnåelse af stemmeret

De politiske modsætninger blussede kraftigt op igen efter krigens borgfred, og det betød en skærpelse af debatten om kvindelig værnepligt.

Kvinderne fik ved valget i 1918 for første gang lov til at bruge deres stemmeret og lade sig indvælge i Rigsdagen. Det stillede spørgsmålet om pligterne anderledes konkret. Ville kvinderne nu kønt som modydelse stille op til den kvindelige værnepligt?

De ufattelige lidelser under krigen satte også selve militarismen til diskussion på en helt anden måde end før første verdenskrig. Fredsbevægelse og antimilitarisme havde stor opbakning og det betød fra denne fløj blandt andet en skarp afstandtagen fra en tvungen huslig uddannelse for unge kvinder. Som Kvinden og Samfundets mangeårige redaktør, og Dansk Kvinde-samfunds historieskriver Gyrithe Lemche (18-19) udtrykte det:

»Efterhaanden som Uviljen vokser mod den Verdensordning, som tvinger de unge Mænd til et vist Tidsrum af deres Liv at uddanne sig med Krigens blodige Haandværk for Øje, og efterhaanden som Kvinderne Verden over nærmer sig den fulde borgerlige Ligestilling med Mænd, rejser det Spørgsmaal sig mere og mere: Hvilken Statspligt skal da træde i stedet for den militære Værnepligt baade for Mænd og Kvinder?«

Gyrithe Lemche: Fremtidens Værnepligt. Kvinden og Samfundet. nr. 19, 1918.

Første verdenskrig havde for tilhængerne af neutraliteten som forsvarsform sat en ny dagsorden. Det gjaldt både for forsvarsformen og for kvindernes og husholdenes bidrag til staten.

Den nationale forsvarsvenlige fløj fik imidlertid også ny vind i sejlene i en reaktion imod de kommunistiske og socialdemokratiske revolutioner i Sovjet og rundt om i Europa.

I januar 1921 indsendte en kreds af herrer og damer, omfattende især professorer og præster, et andragende til Regering og Rigsdag om *»et lovbe-falet Aar til Beskæftigelse med huslige Sysler – et kvindelig Værnepligtsaar, før de gaar ind til Erhverv eller gifter sig«*. Dette forslag omfattede undervisning på kaserner, hvor belønninger og straf kunne føre til afkortning eller forlængelse af tjenestetiden, uniformer med distinktioner til de indkaldte kvinder, osv. På Dansk Kvindesamfunds forhandlinger om Husholdnings-kommissionens arbejde i 1920, lå et indlæg af Charlotte Hansen i forlængelse heraf. Hun foreslog at staten kunne *»fremtvinge, at enhver Kvinde er i Besiddelse af denne Kundskab«*, ved at bestemme, at ingen arbejdsgiver

måtte beskæftige kvinder som ikke havde aflagt prøve i disse fag, og desuden forhindre sådanne kvinder i at indgå ægteskab.

Denne skærpede militaristiske linje i efterkrigsårene tvang Dansk Kvinde-samfund til at tage klar stilling imod den kvindelige værnepligt og udelukkende kæmpe for frivillig højnelse af husholdningssagen. Birgitte Berg Nielsen (1861-1951), der som den første rejste spørgsmålet om uddannelse i husholdning i Dansk Kvindesamfund allerede i 1880'erne, udtalte følgende:

»Husgerning er for god en Gerning til, at det hele skal ødelægges ved at blive gjort til Tvangsarbejde. Som Kvindesagskvinder er det vor Opgave at højne det huslige Arbejde, saa vore Døtre med Glæde vælger dette Arbejde som Erhvervsarbejde.«

»Vi behøver ikke frygte for Kaserne-skolerne. Det vil koste ca. 50 Millioner Kroner aarlig at gennemføre denne kaserneundervisning med 1/2 Aars Tjenestetid for hver kvindelig Rekrut, saa vi slipper nok for denne nye Form for Militarisme.«

Birgitte Berg Nielsen, Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Vejle 1920.

Omkring 1920 stod således en socialliberal neutralitets linje og en konservativ national forsvars linje overfor hinanden på spørgsmålet om kvindelig værnepligt. Den nationale linje havde paralleller til f.eks. det fascistiske Italiens brug af husmødrene, men den tvungne kvindelige værnepligt blev aldrig en realitet i Danmark.

Den socialliberale linje forfægtede det frivillige, men var dog bannerfører for obligatorisk husholdningsundervisning i folkeskolen for pigebørn. Det var *tvungen* for de unge og voksne kvinder de var imod. De gik altså ind for en *ret* for unge og voksne kvinder til husholdningsundervisning, men så denne kvalificering som kvindernes aktive og selvstændige bidrag til en ny civil statspligt i form af samfundstjeneste. Frivillighed var nødvendig for at sikre den rette demokratiske ansvarlighed.

Den nationalt konservative linje insisterede helt op til den anden verdenskrig på en pligt til huslig undervisning, og på at få alle med – de sociale marginalgrupper, de dårligst stillede og de bedst stillede, samt de modvil-lige der enten ville satse på en anden form for erhverv, eller slet ikke ville noget. De ville gøre pligten universel – for kvinder, og så først og fremmest kvinder som husmødre.

Velfærdsstat og husmoder

Selv om den tvungne værnepligt for kvinder aldrig blev realiseret, blev der efterhånden givet mulighed for at alle de kvinder der ville, kunne få stats-

støttet husholdningsundervisning. En meget stor del af den kvindelige befolkning deltog i kortere eller længere uddannelsesforløb inden de blev husmødre i eget hjem. Husholdning blev i høj grad det arbejdsområde, hvor kvinder kom til at aftjene deres pligt overfor staten, selvom den ikke blev givet en militær form. Debatten om kvindelig værnepligt tematisere dannelsen af husmødrene som en ny gruppe af borgere i samfund og stat. Jeg har villet argumentere for at der er en sammenhæng mellem Danmarks nye forsvarsstrategi som neutralt land, med en begyndende opbygning af en velfærdsstat, og opmærksomheden på husmoderen og hendes uddannelse og ansvarlige arbejde for familie, samfund og stat. Danmarks situation under første verdenskrig fremtvang en planøkonomi og en omfattende indgriben i befolkningens hverdagsliv, samtidig med at befolkningens aktive medvirken og opbakning om regeringens politik blev afgørende. Civil tjeneste eller samfundstjeneste blev både for kvinder og mænd på længere sigt den dominerende og karakteristiske måde at bidrage til velfærdsstatens oprettholdelse.

I debatten sammenkædes statsborgerret og krav om statsstøttet uddannelse til husmoder på en interessant måde. Skulle husmødrene blive en gruppe der ville og kunne påtage sig nye opgaver i velfærdsstaten, måtte de også være borgere. Den måde husmødrene blev inddraget i velfærdsstaten, kan ses som et tidligt og tydeligt eksempel på den særlige relation mellem stat og borger i velfærdsstaten. Staten griber ind i og interesserer sig for befolkningens hverdagsliv på et meget detaljeret niveau, og borgere med hver deres særinteresser får tilsvarende indflydelse på og ansvar overfor staten. Sammenfaldet mellem statens og den enkelte borgers mål, bliver således som oftest tolket som borgernes frivillige indsats for at skabe et godt liv for sig selv og sin familie.

Fra første verdenskrig og op til 1960-70'erne blev husmoderen den, der i sin person forenede alle de centrale opgaver som staten stillede til familie og hushold. Det var ikke mindst gennem hendes effektive og økonomiske arbejde og med hende som kontaktperson til familien, at velfærdssamfundet blev opbygget. Velfærdsstaten skabte de rammer hvori husmoderen kunne varetage opgaverne i sin egen familie, gennem boligpolitik, forbrugspolitik, uddannelses- og sundhedspolitik osv. Først i 1960-70'erne er det industrielle produktionsperspektiv på husholdningsarbejdet slået igennem, således at en del af husmoderens opgaver løses af specialiserede professionelle på private virksomheder eller offentlige institutioner. Samtidig med dette forsvandt husmoderen, som en særlig slags borger i den statslige politik.

Noter:

1 Arbejdet med dette emne indgår i projektet Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej, ved Institut for Arkæologi og Etnologi, som er støttet af Humanistisk Forskningsråd 1999-2001.

2 Lige før første verdenskrig etableredes nye rammer omkring handelen. Der blev oprettet et Handelsministerium 1908, samtidig en ny Toldlov. En Købelov kom til i 1906 og en Levnedsmiddellov i 1910.

3 Debatten blev særlig udfoldet i Dansk Kvindesamfunds Blad, Kvinden og Samfundet, som jeg har koncentreret mig om her. Men også i andre tidsskrifter, som f.eks. Nationaløkonomisk Tidsskrift, Gads danske Magasin, Tilskueren, Vort Landbrug og i dagspressen, blev emnet taget op. Den lange række af kogeboøger og husholdningsboøger der udkom i store oplag i denne periode, tyder ligeledes på et stort ønske om vejledning indenfor husholdning.

4 At gøre husmødre eller deres lønnede hjælpere tjenestepigerne til samfundsborgere var langt fra uproblematisk, hvad diskussionen om tjenestepigespørgsmålet er et eksempel på. Under de paternalistiske ansættelsesforhold i private hjem, var det meget vanskeligt at kvalificere og organisere denne gruppe af kvindelige arbejdere.

5 Ehlers, Søren: Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925. 1999.

6 En god oversigt over debatten findes i Aagot Lading: Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 25 Aar, 1939.

7 For en uddybning af den tidlige husholdningsundervisning, se endvidere Haastrup Lisbeth: Skolekøkken og arbejderfamilie. 1987, og Haastrup: Lisbeth: Hvilken vej skal karkluden vrides? Faget hjemkundskab gennem 100 år.

8 Skønt Dansk Kvindesamfund var en tværpolitisk organisation var medlemmerne i denne periode præget af radikale, og venstre kvinder og midtsøgende konservative, mens kun få socialdemokratiske kvinder deltog i debatten her.

9 Haastrup Lisbeth: Forsvarsformer og værnepligtsformer. Arbejdsrapport, Institut for Arkæologi og Etnologi, 1999.

10 Valbjørn Bjørum, Maria og Heiberg, Poul: Den danske Befolkning i Kost 1909. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1914, s. 529-37.

11 A.C.Kaarsen: Ententens Ernæringsproblemer. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1916, s. 540-70, og Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1917, s. 145 - 190.

12 De Grazia, Victoria and Furlough, Ellen: The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective.

13 Gyrithe Lemche: Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar s. 335-6.

Litteraturliste:

- Dansk Kvindebiografisk Leksikon, Bd. 1-4, København, Munksgaards Forlag, 2000. (in press).
- De Grazia, Victoria and Furlough, Ellen: The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective. University of California Press, 1996.
- Bernild Ole: Velfærdsstatens udvikling. Arbejdsrapport Institut for Arkæologi og Etnologi, København, 1999.
- Christiansen, Niels Finn: Klassesamfundet organiseres 1900-1925. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 12, København 1990.
- Ehlers, Søren: Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925. Forlaget Alenia, 1999.
- Festskrift til Tage Kaarsted: Om Danmarks historie 1900-1920. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 10, Odense 1988.
- Groth Bruun, Marianne: Enighed gør stærkt!. En analyse af husmødrene og deres arbejde i mellemkrigstidens Danmark. Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning. Randers Nr. 21, 1980, s. 83-112.
- Haastrup Lisbeth: Skolekøkken og arbejderfamilie. Årbog for arbejderbevægelsens historie, Århus 1987. Tema: Skolen og arbejderne. s. 119-156.
- Haastrup: Lisbeth: Hvilken vej skal karkluden vrides? Faget hjemkundskab gennem 100 år. In Hilden, Adda og Kruse, Anne Mette: Pigernes skole. Klim, Århus 1989.
- Haastrup Lisbeth: Forsvarsformer og værnepligtsformer. Arbejdsrapport, Institut for Arkæologi og Etnologi, 1999. København.
- Haastrup Lisbeth: Husmødre som forbrugere i Danmark omkring første verdenskrig. Arbejdsrapport Institut for Arkæologi og Etnologi, København 2000.
- Hindhede, Mikkell: En Reform af vor Ernæring. Gyldendal, København 1906.

- Hindhede, Mikkel: Dyrtdskogebog, 1916. København.
- Kaarsen, A.C.: Ententens Ernæringsproblemer. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1916, s. 540-70, og Nationaløkonomisk Tidsskrift, København 1917, s. 145-190.
- Kragelund, Minna og Petri, Gerda: Mor Magda – og alle de andre. Komma 1985.
- Kvinden og Samfundet. Udgivet af Dansk Kvindesamfund. Årg. 1895-1922.
- Lading, Aagot: Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 25 Aar, 1939. København.
- Lemche, Gyrithe: Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar. Med Tillæg 1912-18. Gyldendal 1919. København.
- Richter, Ingeborg: Hjemmet og det huslige Arbejdes Udvikling. In Kvinden i Danmark. Red. Hindsgaul, Lisbet og Fléron, Kate. Skandinavisk Bogforlag, Odense 1942.
- Rosenbeck, Bente: Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1800-1980, Gyldendal, København 1987.
- Warming, Jens: Bør der oprettes en Husmoderforening? Gads danske Magasin 1916-17, s. 10-23, og s. 76-85.
- Valbjørn Bjerum, Maria og Heiberg, Poul: Den danske Befolknings i Kost 1909. Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1914, København s. 529-37.

Summary

Housewives and the welfare state: »Women's national service«

In the period around World War I the Danish housewife was active in society and state as both housekeeper and citizen. During the war Denmark had to maintain a balance between supplying the belligerents with food in an ostensibly neutral way, and at the same time supplying its own population and distributing the food among them so that social unrest did not arise. Denmark's defence strategy as a small neutral state in a system of states at war was tested here, and this made great demands on the support and participation of the population and interfered with their daily life in several ways: in terms of consumption, which became an important way of regulating the country's trade policy and thus its foreign policy; in terms of creating and maintaining socially and politically stable, smoothly functioning families; and in terms of the ability of the housewives, through knowledge of nutrition, to get the highest possible nutritional value out of the limited access to food, which placed a great responsibility for the nutrition and health of the population on the housewives. The housewives who gathered all these functions under one hat thus became important in new ways in relation to the state's regulation and administration of families, consumption and housekeeping work. The work of the housewives took on a new strategic significance.

In the same period democracy was extended and consolidated and women were granted political rights by the Constitution of 1915. Political civil rights and housekeeping were linked together in a debate on female "national service". In the years before the war and suffrage there was a discussion of how the relationship between the state and women was to be shaped. One proposal for female national service was that all women should attend an obligatory housekeeping course. They were to be able to defend the country internally, in the same way as the men on national service defended the country externally. Another view argued that the work of the housewives in the family was necessary state or social work which should be recognized and supported by the state by means of subsidies to voluntary housekeeping training.

The view of female national service corresponded to positions in the wider defence and national service debate in these years, but among the female debaters there was agreement on the need for housekeeping training. The broad consensus behind the policy of neutrality provided support for voluntary housekeeping training, and this was not abandoned even during the swing to the right in the post-war years, when proposals for compulsory measures were again aired. I see the emphasis on the voluntary civilian work for the benefit of housewives, family, society and state as an introduction of welfare-state-like features in the form of an extensive state interest in and

regulation of the population's everyday life, where the housewives become active citizens and partners in the collectivity. The self-aware work of the housewives to qualify themselves, and their wide-ranging organization in housekeeping and housewives' associations, were important pre-conditions of the realization of the welfare state and of the democratic participation of the women as citizens.